

7. Pyrig R.Ja. «M.S. Grushevs'kyj: mizh istorijeju i politykoju (1924–34 rr.) / R.Ja. Pyrig // Ukr. istor. zhurn. – 1991. – №7. – S.46–48.

8. Giryh I. «Dokumenty akademika M.S. Grushevs'kogo u fondy 1235 CDIA URSR u m. Kyjevi» / I.Giryh // Arhivy Ukrainy. – 1989. – №4.

9. Shljahamy rozvytku nauky. – Proletars'ka pravda. – 1928. – 6 travnja.

10. Pyrig R.Ja. M.S. Grushevs'kyj: mizh istorijeju i politykoju (1924–34 rr.) / R.Ja. Pyrig // Ukr. istor. zhurn. – 1991. – №8. – S.63–72

* * *

УДК 591.1:930:001

Шемаєв О.О., здобувач, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України (Україна, Київ), alex.shemaev@yandex.ua

Харківський період діяльності професора М.В. Рязанцева

Висвітлено Харківський період діяльності видатного фахівця ветеринарної медицини, фізіолога, вченого, професора М.В. Рязанцева, який зробив значний внесок у розвиток системних досліджень травлення тварин. Метою є узагальнення його наукового доробку; встановлення маловідомих фактів та відтворення реальних дат і подій його життя на підставі першоджерел та біографічного методу. Уточнено, що дисертацію на ступінь магістра ветеринарних наук вчений захистив у 1892 році; першим в науці здійснив операцію ізольованого шлуночка бичу у 1898 році в лабораторії Харківського ветеринарного інституту. Виявлено маловідомі факти закордонних відряджень у 1910–1912 рр. Умовно виокремлено три етапи: 1884–1892 рр. – початок наукової творчості; 1893–1902 рр. – здобуття визначних наукових досягнень під впливом всесвітньо відомого фізіолога І.П. Павлова; 1903–1920 рр. – поєднання науково-педагогічної діяльності з громадською.

Ключові слова: історія науки, ветеринарна медицина, фізіологія тварин, біографія, проф. М.В. Рязанцев.

Shemaev A.A., graduate student, National Science agricultural Library of the NAAS of Ukraine (Ukraine, Kiev), alex.shemaev@yandex.ua

Kharkiv period of Professor N.V. Riazantsev

Kharkiv Period of work of the eminent specialist in Veterinary Medicine, physiologist, scientist and professor M. Riazantsev who made a significant contribution to the development of system researches in animal digestion is reported. The aim is to summarize his scientific legacy, to determine the little-known facts and to present the real dates and the real life events relying on primary sources. It is clarified that the scientist defended his Master of Veterinary Science thesis in 1892 and that he was the first in science who made transaction on bull's isolated ventricular in 1898 in the laboratory of Kharkiv Veterinary Institute. The little-known facts about foreign trips in 1910–1912 were found. On a provisional basis the three stages of work during Kharkiv period were determined: 1884–1892 is the beginning of scientific work; 1893–1902 is obtaining outstanding scientific achievements under the influence of world-known physiologist Ivan Pavlov; 1903–1920 is combining scientific and teaching activities with public activities.

Keywords: history of science, veterinary medicine, animal physiology, biography, prof. N.V. Riazantsev.

Шемаєв А.А., соискатель, Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН Украины (Украина, Киев), alex.shemaev@yandex.ua

Харьковский период деятельности профессора Н.В. Рязанцева

Освещен Харьковский период деятельности выдающегося специалиста ветеринарной медицины, физиолога, ученого, профессора Н.В. Рязанцева, который внес значительный вклад в развитие системных исследований пищеварения животных. Целью является обобщения его научного наследия, установление малоизвестных фактов и воспроизведение реальных дат и событий его жизни на основании первоисточников и биографического метода. Уточнено, что диссертацию на степень магистра ветеринарных наук ученый защитил в 1892 году; первым в науке осуществил операцию изолированного желудка бичу в 1898 году в лаборатории Харьковского ветеринарного института. Виявлено малоизвестные факты заграничных командировок в 1910–1912 гг. Условно выделены три этапа: 1884–1892 гг. – начало научного творчества; 1893–1902 гг. – получение крупных научных достижений под влиянием всемирно известного физиолога И.П. Павлова; 1903–1920 гг. – сочетание научно-педагогической деятельности с общественной.

Ключевые слова: история науки, ветеринарная медицина, физиология животных, биография, проф. Н.В. Рязанцев.

В сучасних умовах важливого значення набувають дослідження з історії науки і техніки, в рамках яких розвивається українська аграрна біографістика, спрямована на

відтворення діяльності видатних учених, визначення їх внеску в наукові здобутки; осмислення на рівні сьогодення складних процесів становлення і розвитку сільськогосподарської науки. Про посилення дослідницької уваги до аналізу життєвого шляху та діяльності окремих учених-аграріїв свідчать публікації Н.М. Новосад, К.В. Ковальської, Н.О. Баранкової, Т.М. Приходько, О.І. Курбатської та багатьох інших.

Певні дані про наукову творчість видатного ветеринара-фізіолога професора М.В. Рязанцева (1856–1930) відображені в статтях А.Г. Корольова, В.Берліна, Д.Г. Квасова, матеріалах, присвячених ювілею Харківської державної зооветеринарної академії. Зважаючи на подальший розвиток досліджень з відтворення життя та наукової діяльності видатних учених, котрі зробили значний внесок у розвиток ветеринарної медицини й фізіології тварин, зокрема враховуючи наявні протиріччя в опублікованих фактах і недостатнє висвітлення в останніх публікаціях важливих дат життя та творчості професора М.В. Рязанцева запропонована праця є безперечно актуальною.

Метою статті є висвітлення Харківського періоду діяльності професора М.В. Рязанцева з 1884 по 1920 роки, а також продовження дослідження щодо систематизації, узагальнення, визначення його творчого й наукового доробку; встановлення маловідомих фактів та відтворення реальних дат і подій його життя на підставі першоджерел.

Професор М.В. Рязанцев (1914)

Проф. М.В. Рязанцев, випускник ветеринарного відділення Петербурзької медико-хірургічної академії, здійснив значний внесок у розвиток ветеринарної медицини в цілому та фізіології тварин зокрема. Його науково-освітня діяльність, багаторічні дослідження в напрямі вивчення тварин високо оцінені світовим науковим співтовариством.

За багаторічну плідну діяльність, цінний внесок у розвиток ветеринарної освіти та науки в харківський період М.В. Рязанцева було нагороджено: в 1911 році – орденом Св. Рівноапостольного князя Володимира IV ступеня; у 1912 році – орденом Св. Станіслава II-го ступеня; орденом Святої Анни II та III ступеня; срібною медаллю в пам'ять царювання імператора Олександра III.

Основні творчі здобутки пов'язані з харківським періодом його діяльності. До Харкова М.В. Рязанцев переїхав у 1884 році після закриття Вищих жіночих медичних курсів у Петербурзі, на яких він асистував професору хімії та відомому композитору О.П. Бородину. Особистісні якості молодого вченого, постійне прагнення до самовдосконалення сприяли встановленню між ними дружніх стосунків, про що свідчить пам'ятний напис М.Рязанцеву на портреті О.П. Бородіна, що зберігається в музеї Горського державного аграрного університету (Росія) [1]. Саме за протекцією професора О.П. Бородіна він отримує місце в лабораторії органічної хімії Харківського університету. З цього моменту починається перший етап харківського періоду діяльності М.В. Рязанцева.

Працюючи протягом 1884–1885 років в лабораторії органічної хімії Харківського університету під керівництвом професора Г.І. Легермарка, М.В. Рязанцев активно долучився до науково-дослідницької діяльності; успішно виконав ряд експериментальних досліджень, зокрема це праці: «Про продукти дії цинк-алкмів та хлорангідрид фталевої кислоти» та «Про птомаїни», які були представлені в тоwarzістві фізико-хімічних наук Харківського університету [2, с.173].

У цей час із Петербурзької медико-хірургічної академії до м. Харкова приїздить група науково-педагогічних кадрів для роботи в Харківському ветеринарному інституті. Серед них А.О. Раєвський, з яким М.В. Рязанцев був добре знайомим. Це слугувало підґрунтям для переходу молодого вченого в 1885 році на посаду асистента гігієнічної

лабораторії Харківського ветеринарного інституту, де він плідно поєднував педагогічну діяльність з дослідницькою. Під керівництвом професора А.О. Раєвського виконав наукову роботу: «Способи дослідження молока» [3,с.49–125] та «Газовий і хімічний аналізи нормальної крові овець та крові овець, хворих на сибірську виразку» [3,с.547–619]. Друге дослідження складає основу дисертаційної роботи М.В. Рязанцева на здобуття ступеня магістра ветеринарних наук, яку він блискуче захистив у 1892 році на тему «Про хімічний склад крові заражених сибірською виразкою овець» [4] та отримує ступінь магістра ветеринарних наук. Після чого його того ж року було затверджено приват-доцентом [5,с.389].

Слід зауважити, що в публікаціях, присвячених ювілею Харківської державної зооветеринарної академії, зазначається інша дата захисту магістерської дисертації М.В. Рязанцевим – 1898 рік [6,с.276;7,с.56]. Але ранні публікації, матеріали звітів та примірник дисертаційної роботи, що зберігаються у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, бібліотеці та музеї Харківської державної зооветеринарної академії свідчать про те, що захист відбувся на шість років раніше.

Новим етапом діяльності М.В. Рязанцева стає знайомство з широко відомим російським фізіологом І.П. Павловим і здійснення ряду експериментів та досліджень, які стали значним внеском у розвиток фізіології тварин й дозволили вписати його ім'я в історію ветеринарної медицини та зокрема фізіології тварин як видатного вченого.

Протягом 1893–1895 рр. на основі рішення ради Харківського ветеринарного інституту відбулося його стажування в Петербурзі у фізіологічній лабораторії професора І.П. Павлова, що зумовило подальші наукові досягнення. Учений за рекомендацією професора І.П. Павлова блискуче виконав низку експериментів: «Про шлунковий сік кішки, кроля та кози», «Про іннервацію серця», «Про вплив діяльності травних залоз на виділення N сечею», «Шлунковий сік кішки», «Робота травного каналу та азотистий метаморфоз», «Робота травлення та виділення азоту в сечі» [8,с.212–213]. Про значимість цих досліджень свідчить те, що на результати наукової діяльності ще молодого вченого М.В. Рязанцева посилається професор І.П. Павлов у шостій та восьмій лекціях своєї фундаментальної праці «Лекції про роботу головних травних залоз» [9,с.135,208].

Повернувшись із відрядження, в 1895 році М.В. Рязанцев розпочав читати курс фізіології тварин та продовжив самостійні дослідження у фізіологічній лабораторії Харківського ветеринарного інституту. Він виконав низку цікавих та оригінальних теоретичних і практичних досліджень. Навчання студентів проводив на високому методичному та теоретичному рівнях, лекційний матеріал ілюстрував результатами власних наукових досліджень.

Співпраця з видатним фізіологом І.П. Павловим здійснила значний вплив на вдосконалення його науково-освітніх методів, збагачення методик дослідження, що загалом сприяло розвитку фізіології тварин. Його значною заслугою є застосування комбінованої фістульної методики, розробленої І.П. Павловим, під час вивчення травлення у сільськогосподарських тварин. Дійсно М.В. Рязанцев у 1898 році вперше здійснив операцію ізольованого шлуночка бика. Але не в лабораторії І.П. Павлова, що зазначається в багатьох публікаціях, а в Харківському ветеринарному інституті. Результати дослідження були оприлюднені на X Всеросійському з'їзді натуралістів та лікарів в доповіді «Про шлунковий сік бика» [10,с.343], що надзвичайно високо оцінили науковці. Отже, М.В. Рязанцев був першим ученим, котрий застосував нову методику для операції ізольованого малого сичуга у великої рогатої худоби; постійно й планомірно працював над виявленням закономірностей травлення домашніх тварин. Зазначене свідчить про його значне місце в історії фізіології тварин як фундатора системного дослідження травлення в сільськогосподарських тварин.

Теоретичні та практичні досягнення сприяли затвердженню М.В. Рязанцева у 1898 році професором кафедри

фізіології Харківського ветеринарного інституту [8,с.213]. На новій посаді він, з притаманною йому завзятістю, продовжив мистецьки поєднувати наукові дослідження з педагогічною діяльністю, вивчати передовий зарубіжний досвід. Про останнє свідчать його поїздки до провідних університетів та наукових лабораторій Західної Європи з науковою метою [8,с.213;5,с.389].

Наступний етап харківського періоду діяльності професора М.В. Рязанцева пов'язаний із подальшим розвитком його як видатного науковця, котрий активно поширює наукові знання, плідно поєднує науково-педагогічну діяльність із громадською. Після того, як у 1903 році він очолив кафедру фізіології та фізіологічну лабораторію Харківського ветеринарного інституту, він продовжив свої дослідження, долучаючи до цього, не тільки співробітників інституту, але й студентів [6,с.276;7,с.57]. Зокрема, під його керівництвом студенти Куницький, Іваншин, Сеславінський виконали відповідні дослідження: 1) «Про кишковий сік бика»; 2) «Про фізіологічну функцію травних залоз домашніх тварин»; 3) «Про перетравлення харчових речовин». З результатами цих досліджень М.В. Рязанцев виступив у січні 1903 року в С.–Петербурзі на першому Всеросійському з'їзді ветеринарних лікарів, в підготовці якого він брав активну участь [11,с.6].

Під час завідування кафедрою професором М.В. Рязанцевим у колективі панувала атмосфера наукової творчості, доброзичливості, взаємного збагачення. Під його керівництвом систематично проводили наукові дослідження студенти, більшість із яких стали відомими науковцями та викладачами. Сам він, незважаючи на розширення діапазону наукової діяльності, продовжував дослідити, пов'язані із травленням тварин. Так, у 1905 році професор М.В. Рязанцев виконав наукову роботу «Отримання шлункового соку за способом проф. Павлова та його властивості в порівнянні з продажними пепсинами» [8,с.213].

Про неординарні наукові здібності, працьовитість, організаційний талант свідчить і те, що з 1904 року професор М.В. Рязанцев був призначений редактором журналу «Збірник праць Харківського ветеринарного інституту». Цю посаду він обіймав до 1920 року. Крім того, в тому ж 1904 році його було призначено бібліотекарем Харківського ветеринарного інституту. З 1913 року він – завідувач бібліотеки, а з 1917 року – голова бібліотечної комісії [12,с.5]. Залишаючись професором Харківського ветеринарного інституту, М.В. Рязанцев з 1908 року почав викладати на Вищих жіночих курсах товариства працюючих жінок, де під його керівництвом було відкрито фізіологічну лабораторію, в якій його асистентка М.К. Камишанська виконала дослідження «Про вплив низьких та високих температур на ферментовані властивості шлункового соку». Ця робота була опублікована в 1913 році в Збірнику товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті [2,с.176].

Одночасно, з вище зазначеною діяльністю, професор М.В. Рязанцев разом із асистентом Т.М. Мануйловим протягом 1908–1910 року вирішували проблеми побудови нових навчально-наукових приміщень та наглядали за перебудовою старих клінік під аудиторію та фізіологічну лабораторію. Нову фізіологічну лабораторію Харківського ветеринарного інституту він представив науковому товариству на 2-му Всеросійському з'їзді ветеринарних лікарів (3–12 січня 1910 року, м. Москва) [13,с.200–204].

Важливо також зазначити, що добре володіння багатьма іноземними мовами сприяло в той час не тільки продовженню вивчення зарубіжного досвіду, але й долученню професора до перекладацької діяльності. Зокрема в 1909 році М.В. Рязанцев здійснив редакцію перекладу практичного курсу з фізіології Ферворна (Physiologisches Praktikum von M. Verwor). Проте його не було опубліковано у зв'язку із браком на це коштів в інституті [14,с.213]. Незважаючи на це, відповідно до перекладеного посібника «Фізіологічний практикум» професора Ферворна, було складено програму для практичних занять, про що свідчить звіт про стан та діяльність Харківського ветеринарного інституту за 1910 рік [14,с.213]. Ця програма стала основою для практичних занять з фізіології на весь час перебування професора в

Харківському ветеринарному інституті. На її базі професор М.В. Рязанцев та інші викладачі проводили лекційні та практичні заняття не тільки для студентів, але й для ветеринарних лікарів, прикомандированих до ветеринарного інституту [14, с.110].

Протягом 1910–1920 рр. професор М.В. Рязанцев продовжує:

- проводити лекційні заняття та наукові дослідження;
- здійснювати керівництво науково-дослідницькою діяльністю студентів, аспірантів, ветеринарних лікарів;
- брати участь у наукових конференціях, з'їздах, нарадах;
- наполегливо працювати навіть під час літніх канікул, про що свідчать архівні матеріали про його відвідування європейських університетів (закордонне відрядження на літній канікулярний час – пропозиція №12727 від 23.06.1910 р.; відрядження до Німеччини з науковою метою під час літніх канікул 1912 р.) [15, с.13];
- сприяти опублікуванню статей своїх учнів у зарубіжних наукових журналах, зокрема праць Т.М. Мануйлова та К.О. Арбузова [16, с.87–88].

У цей період він активно доповідав про результати власних досліджень та своїх учнів, зокрема в товаристві ветеринарних лікарів:

- 1910 рік – дві доповіді: «Схема кровообігу із демонстрацією, що представляє видозмінену схему Вебера–Ціона; про результати роботи «Перевірка способу Порше для визначення цукру в сечі коня», виконаної військовим лікарем Ящолдом в фізіологічній лабораторії [14, с.108–110];
- 1911 рік – дві доповіді: «Про спосіб Вольца отримання сечі у птахів, демонстрацією діапозитивів та оперованого півня»; «До питання про застосування шлункового соку собак, отриманого за способом проф. Павлова, у ветеринарній практиці» [13];
- 1912 рік – доповідь від імені М.Г. Поніровського «До питання про визначення кров'яних тілець за допомогою гематокритів» [15];
- 1913 рік – доповідь «Про захисну маску доктора Лівенгера в Мюнхені»;
- 1914 рік – «Короткий нарис наукових робіт покійного професора Харківського ветеринарного інституту В.А. Мостинського».

Крім товариства ветеринарних лікарів, М.В. Рязанцев ознайомлював з основними результатами досліджень наукову спільноту та членів споріднених із ветеринарною медициною професійних товариств. Наприклад, у 1910 році виступив із доповідями в біологічній секції медичного товариства: «Різні типи центрифуг, із демонстрацією їх»; «Електрична центрифуга для біологічних цілей, із демонстрацією» [14, с.110–111], а у 1913 доповідав у таких наукових об'єднаннях:

- у товаристві любителів природи – «Про способи отримання шлункового соку, з демонстрацією»;
- у фізико-хімічному товаристві – «Про вплив високих та низьких температур на якість шлункового соку» [14].

Незважаючи на виконання багатьох обов'язків, М.В. Рязанцев упродовж тривалого часу залишався понадштатним ординарним професором. І тільки наказом по цивільному відомству від 24.05.1910 року за №32 його було призначено штатним ординарним професором кафедри фізіології Харківського ветеринарного інституту.

Високий авторитет професора М.В. Рязанцева серед колег слугував тому, що в 1913 році його було обрано головою комісії щодо влаштування виставки досягнень у галузі ветеринарної медицини в рамках III Всеросійського з'їзду ветеринарних лікарів у м. Харкові.

На цій виставці були представлені наукові здобутки Харківського ветеринарного інституту, зокрема від фізіологічної лабораторії експонувалися апарати, сконструйовані одним із учнів, М.В. Рязанцева – асистентом кафедри Т.М. Мануйловим. Серед експонатів, значну увагу науковців привертала: схема кровообігу; апарат для демонстрування на лекціях функціонування серця; електричні центрифуги; зроблені їм рентгенівські знімки з яєць; апарат Вольгельмута, видозмінений Т.М. Мануйловим та К.О. Арбузовим для вивчення функціонування серця великих

тварин; реактиви й апарати для проходження курсу фізіології за проф. Ферворном та дослідження сечі й крові тварин [16].

Професор М.В. Рязанцев (1913) на виставці при III-му Всеросійському з'їзді ветеринарних лікарів

У 1915 році М.В. Рязанцев, окрім проведення занять у Харківському ветеринарному інституті, за запрошенням ради Ново-Олександрійського інституту сільськогосподарства та лісництва читав лекції з фізіології студентам зазначеного інституту. У тому ж році він здав до друку, підготовлений підручник: «Посібник з дослідження сечі домашніх тварин» [17, с.101].

Слід відзначити, що в період керівництва кафедрою фізіології та фізіологічною лабораторією Харківського ветеринарного інституту професор М.В. Рязанцев співпрацював та сприяв роботам інших учнів фізіологічної школи

професора І.П. Павлова. Так, 1914 року у фізіологічній лабораторії професора М.В. Рязанцева працював професор Б.П. Бабкін, а протягом 1917 року – наукові дослідження здійснював професор О.В. Палладін.

Вагомою подією в його діяльності став захист дисертації учнів, які стали його гідними послідовниками. Так, у 1917 році асистент клініки К.О. Арбузов представив раді Харківського ветеринарного інституту дисертацію «Про вплив морфію та героїну на ізольоване серце м'ясоїдних та травоядних тварин», що була виконана в фізіологічній лабораторії за підтримки і допомоги професора М.В. Рязанцева й асистента Т.М. Мануйлова та успішно її захистив [12, с.37]. У цьому ж 1917 році учні професора М.В. Рязанцева асистент фізіологічної лабораторії Т.М. Мануйлов та професорський стипендіат М.Г. Поніровський завершили свої роботи, які в недовзі були захищені (1918 р. – М.Г. Поніровський «Іннервація абсолютно ізольованого серця»; 1919 р. – Т.М. Мануйлов «Матеріали до фізіології гальмівних процесів та збудження у вищому відділі центральної нервової системи» [12, с.37; 7, с.56].

Харківський період творчої діяльності видатного вченого закінчився в 1920 році восени, коли він переїхав до м. Владикавказ на запрошення очолити нову кафедру фізіології у Владикавказькому політехнічному інституті.

Таким чином, у результаті вивчення харківського періоду діяльності проф. М.В. Рязанцева на підставі першоджерел було: 1) уточнено, що дисертацію на ступінь магістра ветеринарних наук вчений захистив у 1892 році; першим здійснив операцію ізольованого шлуночка біку у 1898 році в лабораторії Харківського ветеринарного інституту; 2) узагальнено та систематизовано його творчість у цей період в хронологічній послідовності; 3) виявлено маловідомі роботи та факти, зокрема щодо закордонних відряджень у 1910–1912 рр.; 4) у харківському періоді діяльності професора М.В. Рязанцева умовно виокремлено три етапи:

– 1-й етап (1884–1892 рр.), характерною рисою якого є початок наукової творчості М.В. Рязанцева; напрацювання педагогічних навичок під час проведення практичних занять зі студентами; захист магістерської дисертації;

– 2-й етап (1893–1902 рр.), який позначається здобуттям визначних наукових досягнень у сфері травлення сільськогосподарських та домашніх тварин, пов'язаних зі стажуванням у фізіологічній лабораторії професора І.П. Павлова та проведенням у 1898 році вперше в науці самостійного дослідження ізольованого малого сичуга у великої рогатої худоби; закладення основ системного дослідження травлення тварин;

– 3-й етап (1903–1920 рр.), який відзначається різноаспектністю, поєднанням наукової, педагогічної, просвітницької, організаторської діяльності із редакційною, перекладацькою та бібліотечною.

Безперечно, життя і творчість професора М.В. Рязанцева потребують подальших досліджень. Перспективним є виявлення додаткових відомостей та результатів його закордонних відряджень; дослідження останніх років життя і творчості в м. Владикавказ.

Список використаних джерел

- Музей Горського державного аграрного університету [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.gorskigau.ru/kulture/muzei.html>
- Берлин В.Д. Профессор Н.В. Рязанцев / В.Д. Берлин // Герценка: Вятские записки. – 2008. – Вып.13. – С.172–177.
- Сборник трудов Харьковского ветеринарного института за 1889 и 1890 годы. – Харьков, 1891. – Т.4.
- Рязанцев Н. О химическом составе крови зараженных сибирской язвой овец: диссертация. – Харьков, 1892.
- Волков В.А. Российская профессура. XVIII – начало XX вв. Биологические и медико-биологические науки / В.А. Волков, М.В. Куликова // Биографический словарь. – СПб.: РХГИ, 2003. – С.389–391.
- Історія Харківської державної зооветеринарної академії. 155 років / М–во аграр. політики України. Харк. держ. зоовет. акад.; Ред. кол.: В.О. Головка, Ю.Д. Рубан, В.М. Кандиба та ін. – Харків: Золоті сторінки, 2006.
- Харківський державний зооветеринарний академії – 160 років / М–во аграр. Політики України. Харк. держ. зоовет. акад.; авт. кол.: В.О. Головка, Ю.Д. Рубан, Ю.О. Приходько та ін. – Х.: Золоті сторінки, 2011.
- Квасов Д.Г. Физиологическая школа И.П. Павлова: портреты и характеристики сотрудников и учеников / Д.Г. Квасов, А.К. Федорова–Грог. – М.: Наука, 1967. – 298 с.
- Павлов И.П. Лекции о работе главных пищеварительных желез. – М., 1917. – 231 с.
- Дневник X–го съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве / под ред. Л.Л. Лунда. – К., 1898. – 671 с.
- Дневник первого Всероссийского съезда ветеринарных врачей. – СПб., 1904.
- Сборник трудов Харьковского ветеринарного института. – Х., 1918. – Т.XIV. – Вып.5 и 6.
- Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного института за 1911 год. – Х.: типография А.Дарре, 1912.
- Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного института за 1910 год // Сборник трудов Харьковского ветеринарного института. – Х., 1911. – Т.X. – Вып.1 и 2. – С.1–241.
- Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного института за 1912 год. – Х.: типография А.Дарре, 1913. – 328 с.
- Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного института за 1913 год. – Х.: типография А.Дарре, 1914. – 219 с.
- Отчет о состоянии и деятельности Харьковского Ветеринарного института за 1915 год. – Х.: типография А.Дарре, 1916. – 245 с.

References

- Muzej Gors'kogo derzhavnogo agrarnogo universitetu [Elektronnij resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.gorskigau.ru/kulture/muzei.html>
- Berlin V.D. Professor N.V. Rjazancev / V.D. Berlin // Gercenka: Vjatskie zapiski. – 2008. – Vyp.13. – S.172–177.
- Sbornik trudov Har'kovskogo veterinarnogo instituta za 1889 i 1890 gody. – Har'kov, 1891. – T.4.
- Rjazancev N. O himicheskom sostave krovi zarazhenykh sibirskoj jazvoj ovec: dissertacija. – Har'kov, 1892.
- Volkov V.A. Rossijskaja professura. XVIII – nachalo XX vv. Biologicheskie i mediko-biologicheskie nauki / V.A. Volkov, M.V. Kulikova // Biograficheskij slovar'. – SPb.: RHGI, 2003. – S.389–391.
- Istorija Harkivs'koj derzhavnoj zooveterinarnoj akademii. 155 rokov / M–vo agrar. politiki Ukraini. Hark. derzh. zoovet. akad.; Red. kol.: V.O. Golovko, Ju.D. Ruban, V.M. Kandiba ta in. – Harkiv: Zoloti storinki, 2006.

7. Harkivs'kij derzhavnij zooveterinarnij akademii – 160 rokov / M–vo agrar. Politiki Ukraini. Hark. derzh. zoovet. akad.; avt. kol.: V.O. Golovko, Ju.D. Ruban, Ju.O. Prihod'ko ta in. – H.: Zoloti storinki, 2011.

8. Kvasov D.G. Fiziologicheskaja shkola I.P. Pavlova: portrety i harakteristiki sotrudnikov i uchenikov / D.G. Kvasov, A.K. Fedorova–Grog. – M.: Nauka, 1967. – 298 s.

9. Pavlov I.P. Lekcii o rabote glavnyh pishhevaritel'nyh zhelez. – M., 1917. – 231 s.

10. Dnevnik X–go s#ezda russkih estestvoispytatelej i vrachej v Kieve / pod red. L.L. Lunda. – K., 1898. – 671 s.

11. Dnevnik pervogo Vserossijskogo s#ezda veterinarnykh vrachej. – SPb., 1904.

12. Sbornik trudov Har'kovskogo veterinarnogo instituta. – H., 1918. – T.XIV. – Vyp.5 i 6.

13. Otchet o sostojanii i dejatel'nosti Har'kovskogo Veterinarnogo instituta za 1911 god. – H.: tipografija A.Darre, 1912.

14. Otchet o sostojanii i dejatel'nosti Har'kovskogo Veterinarnogo instituta za 1910 god // Sbornik trudov Har'kovskogo veterinarnogo instituta. – H., 1911. – T.X. – Vyp.1 i 2. – S.1–241.

15. Otchet o sostojanii i dejatel'nosti Har'kovskogo Veterinarnogo instituta za 1912 god. – H.: tipografija A.Darre, 1913. – 328 s.

16. Otchet o sostojanii i dejatel'nosti Har'kovskogo Veterinarnogo instituta za 1913 god. – H.: tipografija A.Darre, 1914. – 219 s.

17. Otchet o sostojanii i dejatel'nosti Har'kovskogo Veterinarnogo instituta za 1915 god. – H.: tipografija A.Darre, 1916. – 245 s.

* * *